

Гендерні відносини в українській родині

Анотація

Стаття присвячена дослідженню взаємостосунків партнерів по браку з погляду гендерної рівності/нерівності. Для опису української сім'ї з цього погляду використані дані державної статистики, а також дані моніторингових досліджень, що проводяться Інститутом соціології НАНУ починаючи з 1992 року. Розглянуті такі гендерні проблеми сучасної сім'ї, як високий рівень конфліктності і розлучень; розподіл влади в сім'ї; гендерна дискримінація жінок.

У сучасних соціально-економічних умовах інститут сім'ї пристосовується до нових обставин і видозмінює консенсусні гендерні контракти. Гендерні відносини в українській сім'ї мають певні особливості, пов'язані з конфліктом між уявленнями українців про бажані моделі шлюбно-сімейних відносин (які бачаться як традиційні, переважно патріархатні) і реально наявними типами організації сімейного життя, де домінують егалітарні відносини.

В цілому гендерні відносини в українській сім'ї, хоча й повільно, але розвиваються в демократичному напрямі, що є одним із важливих гарантів демократичного майбутнього України.

Ключові слова: сім'я, патріархатна сім'я, егалітарна сім'я, гендер, сімейна гендерна стратифікація.

Гендер і сім'ю як соціальні інститути не можна розглядати роздільно, оскільки вони нерозривно взаємопов'язані. Традиційні гендерні ролі історично складалися саме в родині, а вже потім були винесені на ринок праці як переважно “жіночі” — вихователь (вчитель, викладач, няня у дитячому садку), годувальниця (повар, офіціант), травник (лікар, медсестра) та інші функції з обслуговування первинних потреб членів родини — або “чоловічі”

професії (які передбачали передовсім забезпечення членів родини матеріальними засобами існування — роль “здобувача”). До того ж, саме в сім’ї починається гендерна соціалізація дитини із засвоєння цих самих гендерних ролей.

Гендерні проблеми у сфері сімейних відносин стосуються гендерної нерівності в сімейному осередку, а також тих контекстуальних щодо них обставин та стереотипних уявлень, які її підтримують. До переліку актуальних гендерних проблем, наявних у сьогоденних сімейних відносинах в Україні, слід віднести такі:

- ослаблення відповідальності чоловіка за дружину й дітей внаслідок того, що шлюб перестав бути довічним соціальним інститутом;
- високий рівень розлучень та конфліктності в сучасних родинях;
- подвійне, а на селі потрійне завантаження жінок (домашня праця, присадибне господарство та робота найманою працівницею на приватному чи державному підприємстві);
- невиконання домашніх обов’язків та обов’язків із виховання дітей з боку чоловіка (так зване “приховане безбатьківство”);
- фізичне та психологічне насильство щодо осіб обох статей, а також сексуальні злочинні дії щодо дівчат та жінок у родинях;
- архаїчна гендерна соціалізація дітей та підлітків, ґрунтована на застарілих уявленнях про жорсткий розподіл сімейних ролей на “чоловічі” та “жіночі”, який уже не відповідає ані реаліям сучасного життя, ані практиці партнерських відносин сучасного подружжя.

Особливо треба наголосити, що останнім десятиріччям з’явилося багато публікацій, де термін “гендер” використовують замість терміна “стать”. Причому автори цих публікацій, як правило, не розуміють, що гендер у сенсі соціальної статі людини, — поняття, введене у науковий обіг тому, що воно дає змогу знайти й пояснити факти дискримінаційних явищ, які присутні у відносинах двох статей у суспільстві. *Явища, нейтральні під кутом зору рівності/нерівності чи наявності дискримінації за ознакою статі, не можуть бути визначені як гендерні, тож термін “гендер” не слід застосовувати до їх аналізу чи опису.*

На жаль, ця методологічна похибка має місце у багатьох наукових публікаціях, які використовують термін “гендер”. Так, тематика зацікавленості екологічними проблемами залежно від статі опитуваних, оцінки жінками й чоловіками житлових умов, матеріального статусу сім’ї за самооцінками українських жінок і чоловіків, стану здоров’я жінок і чоловіків — усе це нічого спільного з гендерними дослідженнями не має, крім того, що йдеться про чоловіків і жінок. Це проблеми екології, економіки та медичної науки й демографії. *Гендерна проблема з’являється тільки тоді, коли можна побачити дискримінаційні моменти у становищі чоловіків або жінок або коли, наприклад, висока смертність чоловіків зумовлена впливом на них патріархального гендерного стереотипу, за яким “чоловік не має постійно стежити за станом свого здоров’я, прислухатися до тих симптомів неблагополуччя, що подає йому організм”.*

Аналіз того, як складаються сучасні гендерні відносини в українській родині і в соціумі в цілому, потребує ретроспективного огляду способів розподілу в родині повноважень із прийняття рішень, зумовлених взаєминами чоловіка й жінки. Враховуючи, що ці взаємини між членами родини явно чи приховано, але завжди ґрунтуються на тому чи іншому способі розподілу влади поміж ними, необхідно розглянути й такі явища, як *сімейна статева стратифікація* (розподіл влади між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми), гендерний розподіл прав та обов'язків, гендерні відмінності у вихованні дітей (зокрема, порівняно вищий статус сина, ніж доньки, хоча члени родини цього можуть і не усвідомлювати).

Історія виникнення інституту сім'ї не така проста, як може видаватися за першого наближення до розгляду цієї теми. Залишаються дискусійними такі питання: чи існувала *нуклеарна родина* (ще її називають “подружньою”, або родиною двох поколінь: батьків та їхніх дітей) за давніх часів чи це явище властиве тільки сучасному періоду історії людства? Чи дійсно існував *матріархат* як форма людської спільноти, де споріднення велося тільки за материнською лінією і де жінкам належала головна роль у розв'язанні важливих для роду/племені проблем виживання, і наскільки такий суспільний устрій був типовим для різних у просторовому й часовому вимірі груп людської популяції? У наш час історична наука вважає, що нуклеарна сім'я, не будучи універсальною, фактично посідає провідне становище впродовж усієї людської історії й була панівною формою споріднення вже в часи мисливців і збирачів. Іноді кажуть, що нуклеарна родина виникла в результаті *індустріалізації* суспільства. Насправді її домінування в цей історичний період означає повернення до дуже давнього патерну [Фукуяма, 2003: с. 143].

Характеристика сучасної української сім'ї

Сімейні відносини в Україні регулюються “Сімейним кодексом України”, ухваленим Верховною Радою України 10 січня 2002 року (набув чинності з 1 січня 2004 року) [Сімейний кодекс України, 2007: с. 4]. З погляду гендерної рівності Сімейний кодекс України можна схарактеризувати як прогресивний та доволі демократичний: він ліквідує юридичні підстави для дискримінації жінок і чоловіків у сфері сімейного, приватного життя. Вже у статті 1 вказано, що Кодекс регулює сімейні відносини з метою їх побудови “на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, взаємодопомоги і підтримки”, а стаття 7 прямо визначає, що “жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї”.

У сучасній Україні переважною формою сімейної організації є проста (нуклеарна) сім'я. За даними статистики, у 2008 році середній показник кількості членів сімейного домогосподарства становив на селі 2,74, у міських поселеннях — 2,54 [Соціально-демографічні характеристики, 2008. с. 11]. Зведене до мінімуму значення середньої величини сімейних домогосподарств насамперед є наслідком високих темпів нуклеаризації сімей в Україні (процесу, що розпочався з 1960-х років). Ця тенденція триває і посилюється нині внаслідок подальшого поширення одностатевості та бездітності.

На думку українських демографів, особливу тривогу викликають такі тенденції, що характеризують еволюцію інституту сім'ї у наш час:

- поширення малодітності та зростання однодітності;
- стала тенденція збільшення кількості неповних сімей, які складаються переважно з матері та дітей (набагато рідше — батька й дітей) внаслідок підвищеної розлучуваності й безшлюбного материнства;
- тенденція до поступового розширення та урізноманітнення форм шлюбно-сімейних стосунків, ґрунтованих на консенсуальних (юридично неоформлених) шлюбах;
- поширення безшлюбної самотності та підвищення частки одинаків не лише у старшому, а й у молодшому шлюбному віці (внаслідок зубожіння, особливо відсутності житла для нової родини, підвищеної чоловічої смертності у середньому та старшому віці, поширення трудових міграцій).

Статистика фіксує дедалі більше погіршення демографічної ситуації в країні. Середня очікувана тривалість життя чоловіків та жінок в Україні загалом зменшується. У 2007 році середня очікувана тривалість життя чоловіків становила приблизно 62,5 а жінок — 74,2 року, що на 12 років більше, ніж у чоловіків [Соціальні індикатори, 2008: с. 35]. Треба зазначити, що існує біологічно зумовлена різниця в середній тривалості життя жінок і чоловіків, яка становить 8–10 років. Практично в усіх країнах жінки живуть довше, ніж чоловіки, проте в Україні ці показники дуже низькі як у жінок, так і в чоловіків.

Тривалість життя населення почала зменшуватися з розгортанням економічних реформ, закриттям підприємств і масовим падінням рівня життя населення України (див. табл. 1). Найгіршими за цим показником роками була середина 1990-х, коли середня тривалість життя чоловіків становила приблизно 61,4, а жінок — 72,7, а тривалість життя українських жінок і чоловіків із сільської місцевості була ще меншою. Для порівняння: максимальна тривалість життя в Україні припадала на 1965–1966 роки і становила 68,0 років для чоловіків та 74,5 — для жінок. Останніми роками, починаючи з 2000-го, ця ситуація поліпшується, хоча й повільно. Ці явища вказують на необхідність великої просвітницької роботи щодо здорового способу життя, спрямованої передусім на чоловіків, оскільки такі негативні явища, як тютюнокуріння, алкоголізм і наркоманія, більше поширені саме серед них. За даними соціологічних опитувань населення України, жінки курять у два рази менше, ніж чоловіки, а також менше вживають алкоголь. Так, близько третини жінок ніколи не вживають алкоголь, тоді як лише десята частка чоловіків дотримуються такої лінії поведінки щодо вживання алкоголю [Гендерні стереотипи, 2007: с. 86, 120, 119].

Крім того, чоловіки, за свідченням медичної статистики, рідше звертаються до лікарів, аніж жінки, і тому іноді потрапляють до лікарень занадто пізно. Тому до причин порівняно меншої тривалості життя чоловіків слід залічити і їхнє небажання звертатися до лікарів через поширений стереотип “чоловічої” поведінки, згідно з яким “чоловік має бути здоровим, міцним, ніколи не хворіти і не скаржитися на стан свого здоров'я”. Ця ситуація також

потребує просвітницьких заходів, спрямованих на чоловіків як гендерну групу.

Таблиця 1

Середня очікувана тривалість життя в Україні при народженні

Роки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1991–1992	69,30	64,20	74,18
1995–1996	66,93	61,40	72,65
1999–2000	67,91	62,44	74,08
2003–2004	68,22	62,60	74,05
2004–2005	67,96	62,23	73,97
2005–2006	68,10	62,38	74,06
2006–2007	68,25	62,51	74,22

Джерело: [Соціальні індикатори, 2008: с. 35].

Радикальні зміни, що заторкнули всі сфери життя нашого суспільства в останні десятиліття, першою чергою відбилися на становищі сім'ї. Зокрема з'явилося явище, яке дістало назву “фемінізація бідності”: жінки-пенсіонерки та самотні жінки з дітьми здебільшого опинилися за межею бідності. Поява нових проблем (як і різке загострення старих) актуалізують питання про те, як за цих важких економічних і соціальних умов реалізувати свої орієнтації на створення родини, народження дітей, матеріальну забезпеченість, налагоджений побут, повноцінне дозвілля, якісне виховання й навчання дітей. За даними обстеження домогосподарств України, дедалі поширенішою стає однодітна сім'я. Майже 70,9% сімей, що мають дітей, — це родини, де зростає тільки одна дитина, і тільки у кожній четвертій родині (25,4%) — дві дитини. Сім'ї з трьома й більше дітьми є рідкісними, їхня питома вага не перевищує 3,7% [Соціально-демографічні характеристики, 2008: с. 13]. При цьому станом на 2008 рік кожна п'ята українська родина (19,4%) була неповною. І в більшості неповних родин (91,9%) дітей виховує мати [Соціально-демографічні характеристики, 2008: с. 17].

Починаючи з 1990-х років в Україні спостерігається зменшення кількості офіційно оформлюваних шлюбів (див. табл. 2), хоча просте порівняння кількості зареєстрованих за рік шлюбів не є коректним (потрібно враховувати так звані “демографічні хвилі”, зумовлювані тим, що в різні роки на шлюбний ринок виходить різна кількість молоді внаслідок різних рівнів народжуваності приблизно за два десятиріччя перед тим). Але тенденція зменшення шлюбності лишається виразною і з урахуванням вище означеного фактора. Це явище зумовлене двома головними причинами: по-перше, в умовах різкого падіння рівня життя, яке припало на 1990-ті роки, різко погіршилися матеріальні можливості, необхідні для формування нової родини. Молодому чоловікові простіше було залишатися самотнім, ніж брати відповідальність за дружину і майбутніх дітей. По-друге, в ті самі роки Україна була охоплена другою хвилею “сексуальної революції”, що дуже сильно похитнула моральні норми взаємовідносин статей у молодіжному

середовищі. Це призвело до легалізації дошлюбного сексуального досвіду та консенсуальних шлюбів.

Таблиця 2

Народжуваність, шлюби та розлучення в Україні

Рік	Кількість народжених дітей (тис.)	% дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі (% до всіх новонароджених)	Кількість зареєстрованих шлюбів (тис.)	Кількість зареєстрованих розлучень (тис.)
1990	657,2	11,2	482,8	192,8
1995	492,9	13,2	431,7	198,3
2000	385,1	17,3	274,5	197,3
2005	426,1	21,4	332,1	183,5
2006	460,4	21,1	355,0	179,1
2007	416,4	21,4	343,5	178,1

Джерело: [Державний комітет статистики України].

Як відомо, феномен зменшення шлюбності призводить до збільшення показника позашлюбної народжуваності, що й спостерігається нині. Відсоток дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (порівняно з усіма новонародженими), у 1990 році сягав 11,2%; у 2007 році цей показник становив уже 21,4%, тобто кожна п'ята дитина була народжена поза зареєстрованим шлюбом.

Таким чином, ностальгія за традицією багатодітності, яка часто простежується в обговореннях шляхів відродження української національної культури, як і спроби пропагувати багатодітність у родині як засіб від усіх лих, у тому числі й пов'язаних із трудовим і моральним вихованням молоді, навряд чи матимуть відчутний ефект. Зазначу, що традиції багатодітності в нас утрачені безповоротно і не слід мати ілюзій з цього приводу. Регулювання кількості дітей — загальна тенденція цивілізованих країн. Це викликано цілим комплексом причин, головними з яких є: зрослі вимоги до матеріального й культурного рівня життя і, особливо, до якості виховання дітей; висока зайнятість жінок у сфері суспільного виробництва; поширення цінності особистої кар'єри і самовираження жінки не тільки в родині та дітях, а й у професійній діяльності; має місце й переважання “споживчих” орієнтацій як у жінок, так і в чоловіків. Так само частою причиною одностатевості або бездітності є нестабільність самого шлюбу, його висока конфліктність і невпевненість жінки в тому, що він не розпадеться. Однак більшість експертів у царині сімейних відносин одностайно вважають, що головною причиною обмеження народжуваності є прагнення батьків поліпшити життєві шанси своїх дітей у довготерміновій перспективі. Зараз показник рівня народжуваності становить 11 дітей на 10 жінок дітородного віку. Постає питання про основні причини низького рівня народжуваності в нашій країні: що це — низький рівень життя населення, стан здоров'я жінок та чоловіків, чи, може, зміни у відносинах поміж статями та ставленні до батьківства? Певні відповіді на ці питання дають результати опитувань населення України. Голов-

ною умовою, за якої і чоловіки, й жінки стали б розглядати питання про народження дитини (див. табл. 3), є підвищення матеріального добробуту, цієї точки зору дотримується близько третини жінок (29%) та більше чверті чоловіків (27%). Значні надії опитані жінки й чоловіки покладають на державу; до варіанта відповіді “за умов посилення соціального захисту материнства і дитинства” приєдналися 13% жінок та 8% чоловіків, причому ця умова зайняла друге місце серед усіх варіантів відповідей. На третьому за частотою згадування місці — отримання власного житла (11% жінок і стільки ж чоловіків). Водночас аналіз цих даних показує й наявність певних гендерних відмінностей. Жінки частіше, ніж чоловіки, обирають відповіді, пов’язані з умовами поєднання роботи й домашніх обов’язків, з покращенням відносин зі шлюбним партнером, із більш гнучким графіком власної зайнятості, посиленням соціального захисту материнства та дитинства.

Очевидно, що в цьому напрямі й потрібно розвивати гендерну соціальну політику — не тільки механічно збільшувати матеріальну допомогу на дитину, а й зміцнювати такі державні механізми сімейної політики, як введення гнучких робочих графіків, менші податки для батьків неповнолітніх дітей, можливість часткової зайнятості для батьків, що мають малих дітей, забезпечення потреб у дошкільних дитячих закладах тощо.

Таблиця 3

Умови, за яких жінки та чоловіки погодилися б мати дитину, 2007, %*

Умови для народження дитини	Чоловіки	Жінки
Після підвищення власного матеріального добробуту	29	27
За наявності постійної роботи	9	9
За умов більш гнучкого графіка власної зайнятості	1	3
Після отримання власного житла	11	11
Після покращення відносин із чоловіком/дружиною	4	7
За умов меншого завантаження на роботі	2	3
За умови допомоги щодо домашньої роботи	1	3
За умов поліпшення і збільшення площі квартири /дому	5	6
За умов проходження лікування	2	3
За умов посилення соціального захисту материнства і дитинства	8	13
Не залежно ні від чого	13	8
Важко відповісти	18	13

* Таблиця розрахована на підставі даних дослідження “Опитування громадської думки щодо гендерних стереотипів та ставлення до гендерних проблем” (2007 рік). Здійснено Центром соціальних експертиз. Вибірка становила 1777 респондентів. Відхилення від 100% пояснюється тим, що респондент мав можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Можна говорити про певні явища трансформації інституту сім’ї. Наразі число розлучень не зростає, зокрема 2006 року їхня кількість була удвічі мен-

шою за кількість зареєстрованих шлюбів; однак наші співгромадяни вступають у шлюби рідше, ніж у 1980-х чи на початку 1990-х років. Поступово, але зростає чисельність консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, частка незареєстрованих шлюбів становила 7% до всіх шлюбів. Це може означати, з одного боку, що в Україні, як і в інших європейських країнах, набуває дедалі більшої популярності така альтернативна форма сімейного життя, як *співжиття*, внаслідок поширення переконання серед тих, хто цю форму обирає, в тому, що основним є не реєстрація шлюбу, а почуття до партнера. З іншого боку, як уже було сказано, іноді саме цю форму обирають вимушено, внаслідок відсутності матеріальних умов для створення традиційної родини. Скажімо, молодь, яка обирає таке співжиття, не в змозі навіть винаймати житло, і кожен з партнерів такої пари продовжує проживати у помешканнях своїх батьків.

Гендерний розподіл домогосподарчої праці

Основний тягар у забезпеченні базових потреб членів родини традиційно припадає на жінок, на яких покладено завдання з виживання сім'ї за складних економічних умов.

Згідно з “Опитуванням громадської думки щодо гендерних стереотипів та ставлення до гендерних проблем”, проведеним 2007 року Центром соціальних експертиз за підтримки Програми рівних можливостей ($N = 1777$), середньотижнева тривалість домогосподарської праці у більш ніж половини жінок (56%) становить від 15 до 60 годин, тобто від 2 до 8,5 годин щоденної праці щодня з обслуговування потреб родини. Натомість серед чоловіків тільки третина (34%) теж багато працюють по дому, витрачаючи від 15 до 60 годин на тиждень (із них 21% — від 15 до 30 годин). Така велика завантаженість більш ніж половини жінок і третини чоловіків домашніми справами пояснюється тим, що не лише сільське населення має підсобне господарство (город, свійська птиця й худоба), а й значна частина мешканців міст, особливо малих.

Інтерв'ю із сільськими жінками [Лаврінченко, 2007: с. 12] теж показали значну перевантаженість жінок домашніми справами: 94% із них постійно готують їжу, 91% — регулярно займаються пранням та прасуванням, 79% прибирають. Водночас серед їхніх чоловіків ніхто ніколи не прибирає, тільки 12% займаються приготуванням їжі, а 3% — пранням. Але треба сказати, що на працю в особистому підсобному господарстві чоловіки, як і жінки, також витрачають багато часу.

Згідно з отриманими відповідями (див. табл. 4), саме жінка є основним працівником удома: 67% хатніх справ робиться руками жінок, чоловіки виконують тільки одну десяту їх, решту (13%) — виконують або батьки, або діти. Найбільше жінки завантажені приготуванням їжі (74%), пранням (76%), прасуванням (74%) та миттям посуду (72%). Зазначмо, що ці види домашньої роботи (окрім приготування їжі) можуть бути повністю механізовані. Але зараз Україна за рівнем облаштування домівки для виконання хатньої роботи посідає останнє місце серед європейських країн [Головаха, Горбачик, Панина, 2006: с. 81], тому широке впровадження таких механізмів, як пральні, сушильні та посудомийні машини, — це шлях до скоро-

чення часу на виконання домашніх обов'язків, передусім для жінок. Але для того, щоб це відбулося, необхідне збільшення доходів населення.

Таблиця 4

Гендерний розподіл домогосподарської праці, 2002, %

Вид роботи у домогосподарстві	Виконавці*							
	Респондент/ка		Його (ї) партнер		Батьки, дитина		Стороння людина	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Прибирання квартири	24	71	52	12	23	17		
Закупівля продуктів	32	65	45	19	19	12		
Миття посуду	17	72	57	10	26	13		
Приготування їжі	13	74	63	11	30	14		
Прання одягу	15	76	62	10	20	12		
Прасування одягу	15	74	62	10	21	13		
Догляд за худобою	28	29	12	14	12	8	1	1
Робота на подвір'ї	41	35	12	18	11	9	1	1
Догляд за дітьми або старими	19	39	24	7	12	9	1	1

Джерело: [Гендерний паритет, 2002: с. 87].

* Відхилення від 100% за рахунок того, що респонденти вказали кілька виконавців домашньої роботи.

Характерно, що роботу на подвір'ї та догляд за худобою (див. табл. 4) чоловіки й жінки виконують приблизно рівної мірою. Але, за оцінками чоловіків, вони частіше за жінок виконують роботу на подвір'ї (41% — чоловіки, 35% — жінки). Також, згідно з відповідями чоловіків, вони роблять внесок в обслуговування потреб родини, виконуючи такі роботи, як закупівля продуктів (32%), прибирання квартири (24%), догляд за дітьми та членами родини похилого віку (19%). Однак впадає в око неузгодженість відповідей чоловіків та жінок щодо того, хто і скільки часу витрачає на цю роботу — як жінки, так і чоловіки значно нижче оцінюють участь свого партнера у введенні домашнього господарства.

Аналіз залежності між соціально-демографічними характеристиками чоловіків та їхньою залученістю до виконання хатньої роботи показав, що частіше дружинам допомагають молоді чоловіки віком до 24 років та чоловіки після 49 років. Що ж до чоловіків середнього віку, то жінки відзначають їхню низьку активність у веденні домогосподарства, що може пояснюватися більшою залученістю чоловіків цього віку до громадського життя і виконання професійних обов'язків.

Суттєвою є й залежність між освітою чоловіків і рівнем їхньої участі в домашніх справах. Більш активними тут є чоловіки з повною вищою освітою, найменш активними — з початковою (до 9 класів). Чоловіки з повною загальною середньою освітою також доволі мало допомагають дружинам.

Можна зробити висновок, що вищий рівень освіти чоловіків сприяє демократичному, справедливому розподілу обов'язків у родині. Натомість, на відміну від чоловіків, серед жінок вік та рівень освіти ніяк не впливають на їхню завантаженість у домогосподарстві.

На розподіл домашніх обов'язків впливає також співвідношення рівня доходів чоловіка і дружини. За відповідями чоловіків, найменше беруть участь у хатній праці чоловіки з доходом вищим, ніж у дружини, а найактивнішими є чоловіки з рівним з дружиною доходом. Проте, хоч як це дивно, жінки з доходом вищим, ніж у чоловіка, зайняті у домогосподарстві більше, ніж ті, чий дохід нижчий за дохід чоловіка. Одним із можливих пояснень цього є висока активність, самостійність та роботящість цієї категорії жінок, які виявляють ці самі якості й у царині сімейної праці, ладні робити все самі й не очікуючи від партнера допомоги. Але для достовірного пояснення того факту, що в сім'ях з незареєстрованими стосунками участь чоловіків у веденні домашнього господарства є більшою порівняно з офіційно зареєстрованими (23% та 16% відповідно), необхідні додаткові дослідження.

Практично в усіх одружених жінок найбільша питома вага у витратах часу на хатню працю (понад половину) припадає на такі види діяльності, як відвідування закладів торгівлі та приготування їжі. Тим самим скорочується обсяг і без того невеликого вільного часу жінок, а разом із тим і можливість професійного росту, підвищення кваліфікації, розширення сфери своїх культурних та духовних інтересів. Перевантаженість жінок роботою по дому прямо відбивається на успішності їхньої професійної діяльності та кар'єрному зростанні, що становить один із суттєвих чинників нижчої конкурентоспроможності їх на ринку оплачуваної праці.

Повсякденний досвід засвідчує ще одну важливу закономірність, а саме те, що в родинях з високим рівнем доходу жінки витрачають на приготування їжі набагато менше часу, ніж у решті сімей. Достатні грошові ресурси дають їм змогу купувати більше готових консервованих продуктів, фруктів, кондитерських виробів, якісних напівфабрикатів, скорочуючи час на годування родини. Так, за даними моніторингового опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2004 році¹, у великих супермаркетах типу “Фуршет”, “Велика кишеня”, де ціни вищі, ніж на ринках, продукти купують тільки 14% населення. Решта користується дешевшими організованими та стихійними ринками.

Гендерна теорія стверджує, що *вся хатня робота — це більше як невидима і неоплачувана праця в родині, це гендерний розподіл певного виду праці на підставі соціальної значущості маскуліності й фемінності, й таким чином — це відносини влади й підпорядкування*. У різний час і в різних культурах набір трудових дій із так званої хатньої роботи змінювався, відрізнявся і рівень механізації цих робіт, але незмінним залишалося одне — прив'язка її до фігури жінки, “домашньої господарки”.

За даними як вітчизняних досліджень, так і закордонних, велику частку (70–80%) такої роботи, як і раніше, виконують жінки. Тому в родинях, де

¹ Проект “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, що здійснюється Інститутом соціології НАН України починаючи з 1992 року.

жінки працюють поза домом, нерідко складається стресова ситуація, яку відомі англійські фахівці в галузі соціології сім'ї Рона і Роберт Рапопорти (1971) назвали *дилемою перевантаженості*. Причому помічено, що чим більше часу дружина працює поза будинком за зарплату, тим більше домашніх справ вона виконує; при цьому загальна перевантаженість її зростає. Однак чоловіки таких жінок, звичайно, допомагають їм у господарстві не більше, ніж чоловіки незайнятих оплачуваною працею дружин, і загальна завантаженість чоловіків (у родині та на роботі) насправді стає тим меншою, чим більше працює дружина. Такі факти давали підстави багатьом закордонним авторам-феміністам стверджувати, що експлуатація за статевою ознакою (мається на увазі експлуатація жінок) укорінена в сім'ї як відносно самостійному соціальному інституті. Насправді розвиток досліджень показав, що *хатня робота має певне символічне значення у взаєминах статей* (особливо коли дружина має оплачувану роботу). Так, в одному з досліджень було виявлено: одні чоловіки допомагають дружині мало, тому що не хочуть, щоб та через професійну діяльність стала незалежною від них; натомість інші допомагають, заохочуючи бажання жінки працювати поза домом. Очевидно, для перших найважливіший факт — *субординація*, що демонструє традиційний розподіл домогосподарчої роботи. Дружини часто упорюються своїй ролі обслуговувального персоналу в родині не тільки тому, що в багатьох культурних середовищах від них очікують саме цієї позиції, що є частиною ролі “гарна дружина”, але й тому, що бажають уникнути конфліктної ситуації з чоловіком, бояться зіпсувати з ним стосунки, досягаючи ладу в родині ціною смиренності. Виникає питання про психічну і фізичну ціну такої поведінкової стратегії для самої жінки, зокрема про те, хто є більш фрустрованим: працююча жінка, що конфліктує з чоловіком із приводу нерівного розподілу домашніх обов'язків у родині або та, що змирилася з цим. Відповідь на це питання ще не знайдено і вимагає подальших досліджень. Проте вже зараз очевидно, що гендерна теорія здатна краще, ніж просто економічна модель родини, пояснити розподіл хатньої роботи, яку можна розуміти одночасно і як вираження любові (турботи) між членами родини, і як владні відносини.

Брак часу на домашні справи, виховання дітей у працюючій жінки часто призводить до *дилеми ідентичності*, тобто до ситуації, коли жінка (а іноді й чоловік) прагне впоратися і з професійними обов'язками, і з домогосподарством однаково успішно, що також нерідко спричиняється до стресу, оскільки таке сполучення не завжди до снаги людині.

Сімейні конфлікти та розлучення

Позитивним моментом сучасних сімейних відносин є поступове зменшення кількості розлучень, яке простежується впродовж останнього десятиріччя (див. табл. 3). Причини конфліктів у сімейних стосунках та розлучень приховані як у психологічному, так і в матеріальному вимірі, що необхідно враховувати при визначенні та класифікації цих чинників. Проте лише останнім часом почали поширюватися дослідження таких причин розлучень, як рівень доходів, побутового комфорту, здійсненність споживчих орієнтацій, житлові проблеми людей, які розлучаються.

Однією з причин розлучень є такий маловивчений чинник, як *психофізичне перевантаження жінок у шлюбі*, що викликає постійну втому, нерідко погіршуючи подружні стосунки, а пізніше призводячи й до їх розриву. Прагнучи якось полегшити своє існування, часом і не усвідомлюючи цього, жінка (особливо в молодому віці) звільняється від шлюбу й від чоловіка, якого треба обслуговувати. Зокрема, самотні матері вважають, що розлучення з чоловіком різко скорочує час на домашню працю [Michelson, 1985: p. 85].

Завдання не лише науковця, а й соціального працівника, що вивчає ситуацію перед розлученням, — зуміти побачити за іншими причинами, які називають розлучувані, й цю, оскільки її доволі рідко визнають відверто. По-перше, самі жінки не завжди усвідомлюють це; по-друге, іноді вони не наважуються назвати як причину розлучення свою втому від обслуговування членів родини (передусім чоловіка), бо побоюються викликати осуд з боку оточення, адже в нашому суспільстві ще дуже живучий стереотип про жіночу відповідальність за родину (“хороша дружина повинна встигати робити все”). Про важливість допомоги з боку чоловіка для стабілізації сімейних стосунків і доброго самопочуття жінок свідчить і той факт, що в родинях, де члени подружжя спільно несуть домашнє навантаження, більш як 60% жінок оцінюють шлюб як щасливий, а де такого справедливого розподілу домашніх обов’язків немає, 80% жінок невдоволені свої шлюбом [Сысенко, 1981: с. 73].

Українській родині як соціальному інституту бракує раціонального підходу до організації сімейного життя й обміркованого коригування своєї поведінки з боку подружжя. Треба помітити, що в родині, як і в багатьох інших сферах нашого життя, відчувається *брак загальної культури*; у нас не вироблені відповідні моделі взаємин чоловіка і жінки.

Практиковане останнім часом звернення до традицій минулого патріархатного сімейного укладу навряд чи зможе істотно допомогти сучасній сім’ї у формуванні адекватних викликам сучасності моделей сімейних відносин. Специфіка нинішнього етапу шлюбно-сімейних відносин є такою, що сімейний союз, уґрунтований на демократичних засадах (егалітарний), найбільше відповідає сьогоденним соціально-економічним умовам (хоч перевага шлюбних союзів такого типу не заперечує існування інших форм і стилів сімейного життя).

Розподіл повноважень в українських родинях

Залежно від прийнятого в родині розподілу обов’язків та повноважень розрізняють *патріархатні сім’ї* (глава родини — батько, тільки він розподіляє матеріальні ресурси і приймає життєво важливі рішення стосовно дружини, дітей, усіх важливих проблем функціонування сімейного осередку); *і матріархатні сім’ї*, де всі ці функції виконує мати. У тому випадку, коли в родині не вирізняється чітко виражений глава, обов’язки розподіляють ситуативно, а рішення ухвалюють колегіально чи доручають це найбільш компетентному щодо цієї проблеми, можна говорити, що це *егалітарна сім’я*.

Стосовно сучасної української реальності з огляду на розподіл влади в родині постає питання: які сім’ї — патріархатні чи егалітарні переважають у

нашому суспільстві? Соціологічні опитування показали, що в Україні переважають сім'ї егалітарного типу з демократичним розподілом участі чоловіка й жінки в ухваленні рішень щодо важливих проблем сімейного життя, із ситуативним розподілом сімейних обов'язків, прийняттям рішень або колегіально, або з делегуванням їх прийняття членові сім'ї, найбільш компетентному стосовно певної проблеми.

Так, питання щодо придбання дорогих речей, вибору місця проживання, навчального закладу для дитини, кола сімейного спілкування та виховання дітей від 50% до 70% українців вирішують разом із партнером по шлюбу (див. табл. 6). Крім того, аналіз суб'єктів прийняття рішень у сучасній українській родині показує велику роль жінок у всіх царинах її життєдіяльності. Причому, як свідчать відповіді, це визнають і чоловіки. По всьому спектру прийняття рішень чоловіки рідше, ніж жінки, відзначали, що рішення вони приймають одноосібно, і значно частіше вважали, що рішення приймає дружина. Фактично в більшості сімей роль жінки в ухваленні рішень як у дрібних, так і важливих справах є пріоритетною, що водночас поєднується і з суттєво більшим колом обов'язків, які виконує жінка — дружина й мати.

Утім, у відповідях на питання про належний устрій родини виявляється певне переважання прихильників патріархатного сімейного устрою порівняно з тими, хто дотримується таких принципів в реальному житті.

Таблиця 5

Гендерний аспект прийняття рішень у сім'ї, 2002,%

Рішення з приводу	Суб'єкти прийняття рішень*					
	Я		Мій партнер		Разом	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Придбання предметів повсякденного вжитку	14	45	33	6	53	49
Придбання одягу	15	39	21	3	64	58
Придбання дорогих речей	8	14	6	6	80	73
Витрати на харчування	9	52	44	5	45	43
Вибір закладу для дітей	7	16	8	3	51	49
Дозвілля дітей	12	26	12	2	46	45
Коло сімейного спілкування	11	22	8	2	74	69
Сімейне дозвілля	8	19	7	3	77	71
Виховання дітей	4	21	9	2	65	56
Вибір місця проживання	7	12	3	5	75	68

Джерело: [Гендерний паритет в умовах розбудови українського суспільства, 2002: с. 92].

* Відхилення від 100% за рахунок тих, хто вгавав з відповіддю.

Так, за даними моніторингового опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2007 році, майже кожен третій громадянин України (30%) вважає, що главою родини має бути чоловік, тоді

як протилежного погляду (що головою може бути й жінка) дотримуються лише 3%. Але більшість вважають, що глави родини або взагалі не має бути (42%), або таку функцію повинен виконувати той, хто для цього найбільш придатний, незалежно від статі (25%).

Ці дані коригують твердження про те, що українська родина є здебільше патріархатною і в ній головує переважно чоловік (висновки, зроблені на підставі *аналізу уявлень населення* щодо ролей чоловіка та жінки у сім'ї та суспільстві, тобто стереотипних суджень щодо царини сімейного життя, які не завжди відбивають життєві реалії та сучасні відносини в українській родині). Уявлення у сфері гендерних відносин, як і інші стереотипні твердження стосовно певних сфер життя, мають ефект запізнення і відбивають норми та цінності попередніх поколінь.

Натомість аналіз основних характеристик сучасної української родини та її *реального функціонування* показує, що більша частина українських родин (60–70%) функціонують як егалітарні. Переважання цього типу серед українських сімей не означає, втім, цілком рівного розподілу у виконанні домашніх обов'язків. Утім, такого розподілу немає і в багатьох інших країнах світу. Розвинені суспільства обирають стратегію максимального передання домогосподарських робіт підприємствам побуту й соціальної сфери, а не стратегію завантаження як чоловіка, так і жінки неоплачуваною домашньою працею.

Тенденція виправдовувати наявну гендерну дискримінацію поширеністю стереотипних уявлень про ролі й особистісні якості “справжніх” чоловіків та жінок унеобхіднює визначення того, наскільки великою є прихильність нашого населення до патріархатної ідеології та яке місце за цим показником посідає Україна серед інших європейських країн.

Таблиця 6

**Рівень згоди населення України
із гендерними стереотипними судженнями, 2005**

Стереотипні судження	Середній бал*
Жінка має бути готовою зменшити свою зайнятість на роботі заради сім'ї	3,91
Коли робочих місць недостатньо, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки	3,20
Коли в сім'ї є діти, батьки мають залишатися разом, навіть якщо вони не ладнають між собою	3,28
Чоловіки мають нести таку саму відповідальність за дім та дітей, як і жінки	4,36

Джерело: [Головаха, Горбачик, Панина, 2006: с. 87–89].

* Середній бал за 5-бальною шкалою, де 1 — “зовсім не погоджуюся”, 5 — “повністю погоджуюся”.

За даними міжнародного порівняльного дослідження (див. табл. 6), населення України ще перебуває в полоні патріархатної ідеології і бачить жінку повністю залежною від її сімейних ролей, тоді як інші — робота, осо-

бисте щастя — підпорядковуюються ролям матері та дружини. Таким чином, серед досліджуваних країн Україна є найбільш патріархатною за поглядами її мешканців. Однак слід відзначити, що на ставлення населення щодо наведених вище суджень також впливає висока цінність інституту сім'ї та сімейних цінностей, що часто посідають перше місце у життєвих поведінкових стратегіях українців. Це підтверджується тим, що українське населення майже цілковито згодне із твердженням, що й чоловіки мають нести таку саму відповідальність за родину, як і жінки.

Найстійкішим є стереотип щодо розподілу влади в родині, згідно з яким главою родини обов'язково має бути чоловік. Стійкість цього стереотипу у свідомості певної частини населення України демонструють дані таблиці 7. У відповідях чоловіків у межах щорічного моніторингу ІС НАНУ практично не спостерігається позитивної динаміки в бік демократичних поглядів на розподіл владних повноважень: 2003 року 36%, а 2007-го — 39% опитаних чоловіків стійко дотримувалися думки, що тільки чоловік може і має бути головою родини (різниця 3% не є статистично значимою). Цієї ж думки дотримується п'ята частина опитаних жінок, які теж не змінили своїх поглядів за розглядуваний період.

Таблиця 7

Динаміка уявлень населення щодо розподілу влади у родині, %

Главою родини має бути	2003			2007		
	Чоловіки	Жінки	Усі	Чоловіки	Жінки	Усі
Чоловік	36	22	28	39	23	30
Жінка	2	4	3	2	4	3
Той, хто до цього більше здатний	26	34	30	21	27	24
Глави сім'ї не має бути, усе слід вирішувати разом	34	39	37	37	45	42
Важко відповісти	2	1	2	1	1	1

Джерело: Таблиця розрахована автором на підставі даних дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, що здійснюється Інститутом соціології НАН України від 1992 року.

Однак, за даними того самого моніторингу, відбуваються зміни в поглядах жінок, серед яких частка прихильниць демократичного розподілу владних повноважень у родині зростає. Зокрема 2007 року 45% жінок вважали, що “глави сім'ї не має бути, усе слід вирішувати разом”, тоді як 2003 року частка прихильниць таких поглядів становила 39%.

Залишки матриархатного устрою суспільства тривалий час існували у побуті та правових документах українського народу. З тих часів залишається у нашому суспільстві концепт міцної позиції жінки у суспільстві. Але за наших часів — це здебільшого тільки міф, подібний до того, що панував за радянських часів, а саме образ “радянської жінки — передовика виробництва”. Тільки зараз його місце заступає Березина, “мати нації”. Шкода від па-

нування в суспільстві цього міфу полягає в тому, що, незважаючи на те, що міф про жінку як центральну постать давно вже перетворився на фікцію, цей образ — Березині — продовжує вводити в оману жінок, приваблюючи їх хибним відчуттям їхнього високого статусу та влади, і їм ще належить усвідомити, що їхня ідентичність конструюється за матрицями чоловічого диктату, насправді підсилюючи привілейоване становище чоловіків. Цей міф, зрештою, тільки відволікає увагу від актуальних проблем гендерної (соціостатевої) нерівності.

Таблиця 8

Динаміка думок населення щодо рівноправності жінок і чоловіків, %

Рівні рівноправності	2003			2007		
	Чоловіки	Жінки	Усі	Чоловіки	Жінки	Усі
Жінки рівноправні з чоловіками на роботі й у родині	55	46	50	61	55	58
Жінки рівноправні тільки на роботі, а в родині вони підкоряються чоловікам	14	11	12	12	10	11
Жінки рівноправні тільки в родині, а на роботі до них ставляться переважно як до другосортних працівників	7	9	8	10	10	10
І на роботі, і вдома жінку вважають людиною другого сорту	5	13	9	7	13	10
Важко сказати	19	21	21	10	12	11

Джерело: Таблиця розрахована автором на підставі даних дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, що здійснюється Інститутом соціології НАН України від 1992 року.

Дані моніторингу ІС НАНУ (див. табл. 8) відображають думку населення України про гендерну рівність у суспільстві, зокрема в сімейному колі. Впродовж чотирьох років, за оцінкою респондентів, гендерна ситуація в українському суспільстві стала більш демократичною, показником чого є зростання на 9% кількості жінок, які висловлювали думку про рівноправність жінок як на роботі, так і в родині. Ця оцінка корелює з оцінкою ситуації щодо гендерної рівності з боку чоловіків, які теж відзначають позитивні зрушення в цій сфері (55% у 2003 проти 61% у 2007-му).

Водночас оцінка гендерної рівності/нерівності стає більш чіткою за рахунок тих, хто у 2003 році вагався з відповіддю на такі питання (21% жінок та 19% чоловіків) — у 2007 році такими були тільки кожен десятий чоловік та майже стільки жінок (10% та 12% відповідно). Натомість серед тих жінок та чоловіків, хто у 2003 році характеризував становище сучасної українки як дискримінаційне, у 2007 році практично ніхто не змінив думки. Це є свідчен-

ням уповільненості руху до гендерної рівності, як того, що дискримінаційні щодо жінок явища як у сфері сім'ї, так і на ринку праці тривають і далі.

Що ж до рівності жінок і чоловіків у царині сім'ї, то зазначену вище егалітарність української родини підтверджують 65% жінок (55%, які вважають, що "жінки рівноправні на роботі й у родині", та 10%, які визнають, що "жінки рівноправні тільки в родині").

Привертає увагу чимала частка чоловіків і жінок, які вагаються з відповіддю на питання (десята частка і тих, і тих). Це свідчить, поряд з іншим, про відсутність у суспільстві освітніх та просвітницьких програм щодо гендерної рівності. У школах і в більшості вищих навчальних закладів не викладають таких курсів, відсутнє передання знань про особливості жіночої й чоловічої психології, конструктивні правила організації сімейного життя, статево-рольовий підхід у системах управління. Ці теми продовжують розглядати та розцінювати як "несерйозні", хоча саме в цій "несерйозній" сфері триває повсякденне життя людей, і непогано було б, якби гендерні взаємодії здійснювалися в рамках егалітарної сучасної культури, а не на підґрунті патріархатних стереотипів, що прийшли з далекого минулого.

Сім'я та гендерні ролі

У царині сімейних відносин українського суспільства можна відзначити чітко окреслений конфлікт між *уявленнями* українців щодо бажаних моделей шлюбно-сімейних відносин і належних гендерних ролей, які можна розцінювати як традиційні (патріархатні), і *реально наявними типами устрою сімейного життя*, серед яких переважають гендерно-егалітарні.

Так, практично всі громадяни України (97%) вважають, що "жінка відповідальна за догляд за дитиною в сім'ї", тоді як ті, хто вважає, що "чоловік теж відповідальний і має цей обов'язок" становлять лише 59%. У цьому разі спостерігається тиск стереотипного уявлення про догляд за дітьми як про жіночу, а не чоловічу справу, під впливом якого формується уявлення і про роль чоловіка у вихованні дітей. Тільки 63% наших співвітчизників вважають роль вихователя своїх дітей важливою для чоловіка; при цьому практично всі дотримуються думки, що для жінки ця роль дуже важлива (95%) [Гендерний паритет, 2002: с. 106–107].

Ці погляди спричиняються до відсутності батька-вихователя в родині навіть за умов повної сім'ї із двома батьками, тоді як виховна роль чоловіка в сучасній родині є надважливою і для доньки, і для сина. Дівчинка формує уявлення про всіх чоловіків у цілому на підставі образу власного батька, і, якщо цей образ негативний, це зумовлює насторожене ставлення до всіх чоловіків, що є однією з перешкод у побудові в майбутньому власної родини та створення довірчих відносин у ній. Натомість хлопчикам позитивний образ батька потрібен для формування чоловічої ідентичності. Сучасні підходи, на які має спиратися гендерна політика у сфері сім'ї, наполягають на однаковій важливості батьківства як для жінок, так і для чоловіків; роль чоловіка в родині жодною мірою не може обмежуватися роллю "здобувача".

Проте, як це показують результати проведених в Україні опитувань, 97% жінок та 98% чоловіків вважають роль "здобувача" основною для чо-

ловіка в родині, тоді як інші його ролі трактують як менш значущі [Гендерний паритет, 2002: с. 104]. Такий жорсткий рольовий припис має низку негативних для чоловіків наслідків. За умов низької середньої заробітної плати по країні в цілому, високої ймовірності втрати роботи чимало чоловіків опиняються в ситуації фрустрації, а іноді й депресії, що має наслідком руйнівну й саморуйнівну поведінку замість активізації інших сімейних ролей. Такі стереотипні погляди й уявлення є *міцним бар'єром на шляху кооперації жіночої й чоловічої праці в родині, створення теплих емоційних відносин між членами родини, ефективного виховання дітей і, у цілому, збільшення стабільності сім'ї*.

Варто не забувати, що роль “здобувача” у родині, його професійна успішність, а звідси й відповідна матеріальна винагорода, часто залежать від внеску дружини у формування кар'єри чоловіка, Гана Папанек назвала це явище “однією кар'єрою на двох” [Рапанек, 1973]. Щоденна робота зі створення гарних побутових умов, а іноді пряма допомога чоловікові в його професійній роботі вдома (передрук матеріалів, складання кошторисів, ведення бухгалтерії тощо) у більшості випадків не сприймаються як “робота” і залічуються на рахунок професійних заслуг чоловіка.

З іншого боку, роль “здобувача” має і негативний бік. Чоловіки важкої фізичної праці часто обурюються і скаржаться на тиск членів їхніх родин, що вимагають від них важкої, іноді надмірної праці заради забезпечення родини [Luxton, 1980]. У цій ситуації чоловіки розглядають своїх дружин як тих, хто змушує їх працювати, тоді як самі вони не хочуть цього робити; таким чином, втома і роздратування від важкої роботи переносяться на дружину. Чоловіча робота і роль чоловіка в родині теж гендерно зумовлені й побудовані на системі сімейної підтримки, а часто і на більш привілейованому становищі чоловіка в родині.

Вивчаючи інститут родини і гендерний розподіл ролей у ній, не можна відкидати біологічне підґрунтя взаємодії статей; хоча гендер — це соціальні відносини, норми й санкції, що надбудовуються над індивідами з різними біологічними характеристиками і різними ролями (хоча б у справі відтворення роду), але й біологічні підстави не можна ігнорувати, якщо ми хочемо зрозуміти сутність інституту родини й тих процесів, що в ній відбуваються.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що відносини між матір'ю і дітьми мають біологічні підстави, як і в інших істот. Безліч досліджень показують, що мати й дитина спонтанно обмінюються інформацією і взаємодіють різноманітними способами, що регулюються радше генетично, ніж культурними традиціями. Присутність матері життєво важлива для дитини; розрив зв'язку мати–дитина в пізніші роки може привести до виявів девіантної поведінки. З погляду біологічної науки роль чоловіка у вихованні потомства більш проблематична і має низку особливостей. Людські діти вимагають довгого періоду вигодовування і материнського піклування. Потреби дитини великі й розтягнуті на роки, здатними до самостійного життя люди стають пізніше за більшість інших видів тварин. Чоловік, починаючи з часів мисливців-збирачів, коли сформувалася генетика сучасної людини, був необхідний для постачання протеїну із м'яса тварин, охорони від сусідніх племен і захисту від стихійних лих. Це пояснює, чому моногамна родина наба-

гато більш поширена серед людської спільноти, чим серед інших видів тваринного світу. Однак у разі чоловіків сімейні зв'язки для них були менш біологічно зумовленими, їхні спонукальні мотиви залишатися зі своїми дітьми були слабкішими, ніж у жінок. Відомо, що з біологічного боку чоловіки бажають максимально збільшити свої шанси на передання генів завдяки спарюванню з якомога більшим числом партнерок. Тому проблема полягає в тому, щоб забезпечити гарантії виконання чоловіком своїх батьківських функцій. “Велика частина суспільств створює детально розроблені та тверді правила для того, щоб утримати пари, з'єднані разом. Ці правила зовсім не відбивають природності подружніх уз, а говорять про те, які насправді вони ненадійні. Величезна розмаїтість і влада звичаїв, що регулюють споріднення і шлюб, — не вираження уродженої схильності утворювати родини, а механізми захисту матері й дитини від потенційної крихкості сімейного зв'язку” [Фукуяма, 2003: с. 141–142]. Тому гендерна теорія розуміє сімейний зв'язок на все життя радше як культурну норму, ніж як природний, біологічний факт.

Біологічний механізм шлюбної поведінки жінок трохи інший, ніж у чоловіків. Жінка збільшує шанси свого потомства (а отже й шанси передати свої гени), якщо висуватиме до потенційного чоловіка високі вимоги: по-перше, щоб забезпечити своїм дітям найкращі гени з доступних; по-друге, щоб гарантувати своїм дітям після народження матеріальні ресурси чоловіка. Біологи одноставно визнають, що жінки, обираючи сексуального партнера, як правило, більш вимогливі до якостей партнера, ніж чоловіки. Додам, що цим частково пояснюється той факт, що споживачами проституції зазвичай є чоловіки. Ці дані, поряд з урахуванням комплексу соціальних чинників допомагають нам зрозуміти первісну природу негативних явищ у царині родини, яких зараз ще не позбуто.

Загально визнано, що присутність чоловіка в моногамній парі та його участь у вихованні дітей менше залежить від інстинкту, ніж від соціальних норм, санкцій і тиску з боку суспільства. Однак варто пам'ятати, що власне *біологічні ролі не тотожні гендерним ролям*, які формувалися в процесі соціалізації людини як істоти соціальної, а не суто біологічного виду. *Аналіз гендерних ролей як соціально-культурних конструкцій сексуальності допомагає виявити механізми гендерної дискримінації, пов'язаної з традиційними статеврольовими уявленнями й очікуваннями стосовно того, як повинні поводитись жінка та чоловік.*

Статеві відмінності використовуються суспільством як основа для диференціації соціальних ролей, але сутність цих ролей не є біологічно зумовленою такими чинниками, як більші розміри чоловіків або здатність жінок до народження дітей. Гендерні ролі в нашому суспільстві склалися радше на ґрунті культурних і соціальних особливостей, а не внаслідок “природного порядку речей”.

За наших часів не існує соціальної необхідності в поділі праці на основі дітородної здатності жінок, який існував у примітивних суспільствах. Значна, а в деяких країнах і велика частка жінок нині поєднують материнство з роботою поза домом. Потрібно враховувати, що жінка вже не народжує, як у минулому, так багато дітей і значну частину життя може і змушена присвя-

чувати чомусь іще, крім виховання дітей, щоб відчувати всю повноту життя і реалізувати свої здібності та знання. Це може бути і професійне удосконалювання, і суспільна робота. У більшості сучасних сімей бюджет родини складається із двох, часто рівних частин, що надходять від чоловіка і від жінки. Чоловік здебільше уже не є єдиним годувальником у родині. Але як стійкий пережиток архаїчного минулого зберігається патріархатна ідеологія і традиційні гендерні ролі: від жінок вимагають сконцентрованості на домашній царині та самопожертви заради своїх близьких, а від чоловіків — успіхів у громадській сфері. Понад те, традиційна гендерна сегрегація переноситься й у сферу праці; так звані жіночі професії та жіночі робочі місця формуються простим перенесенням на соціальний макрорівень традиційних жіночих занять у колі сім'ї.

Треба сказати, що як у американській соціології 1950–1960-х років, так і в нашій демографічній науці 1960–1980-х, роль жінки в родині трактували виходячи з функціоналістської концепції родини. Функціоналізм пояснює диференціацію статевих ролей у родині так: чоловік виконує *інструментальну роль*, зв'язуючи родину із зовнішнім світом і забезпечуючи її матеріально; дружина бере на себе *експресивну роль*, що регулює взаємини всередині сім'ї завдяки емоційній, психологічній підтримці чоловіка й дітей. Прихильники цієї теорії пояснюють експресивну роль дружини її здатністю до народження й виховання дітей [Parsons, 1955: p. 10–26].

Т.Парсонс у широко відомій праці “Про структуру соціальної дії” (1937) підкреслює вплив подружньої родини на диференціацію ролей за статтю, причому місце жінки переважно вбачають у родині. Понад те, він вважає, що професійний статус жінки, у тому разі, коли вона працює, не має перевищувати професійний статус її чоловіка, щоб авторитет чоловіка у сім'ї був вищий, ніж у жінки.

У такий спосіб ця теорія пропонувала забезпечувати стабільність сімейних відносин за рахунок обмеження прав жінки на самореалізацію в будь-яких сферах, окрім сімейної. Ця теорія багато в чому вже застаріла. Саме життя породило гнучкіший розподіл ролей у родині, виходячи зі схильностей та інтересів чоловіка і жінки. Наприклад, сучасне розуміння ролі батька включає і надання психологічної й емоційної підтримки дітям; батьки уже не соромляться бути ласкавими та ніжними, а іноді й цілком брати на себе функцію обслуговування дітей, навіть зовсім маленьких. З'явився спеціальний термін для характеристики такої поведінки — “сенситивне поводження”.

У наш час дослідники, що вивчають інститут сім'ї, переважно користуються *теорією конфлікту* (Р.Колінз, 1975). І раніше, за радянських часів владу в родині на рівні прийняття рішень у нас вивчали, але вихолощували іншу частину теорії конфлікту — той факт, що ті члени родини, хто більшою мірою має матеріальні ресурси, відповідно має більший ступінь влади. Вважали, що для “радянської людини” матеріальні інтереси вже стали вторинними. Тому не зважали на розроблену ще 1960-ми роками в американській соціології Р.Блудом і Д.Вольфом теорію “ресурсів”: той, що має більші ресурси, має й більше влади в родині. Ресурсами вважали високий освітній і професійний статус чоловіка, а також дохід.

Однак пізніші конкретні дослідження розподілу влади в сім'ї показали, що “теорію ресурсів” не можна абсолютизувати; феномен розподілу влади в родині, як і в будь-якій малій групі, — комплексне явище і залежить не тільки від об'єктивних обставин, а й від особистісних якостей чоловіка та жінки, а також від того, хто більше зацікавлений у своєму партнері. Той, хто меншою мірою зацікавлений в іншому, і домінуватиме у шлюбі.

У літературі з гендерних питань також відзначається, що дружини, які перебувають у залежному становищі, схильні вдаватися до різного роду “маніпуляцій”, непрямих емоційних прийомів, іноді на межі обману свого авторитарного чоловіка, задля того, щоб відновити баланс влади у взаєминах із таким партнером по шлюбу. У фольклорі такий принцип поведінки виражений у прислів'ї: “Чоловік — голова, а дружина — шия; куди шия — туди й голова”. І треба визнати, що й у наш час “дамські” журнали дуже часто рекомендують таку стратегію поведінки у родині для жінок. Але така не зовсім чесна, з погляду сімейного партнерства, позиція буде слабшати мірою збільшення у жінки поваги до себе й до свого партнера, розуміння того факту, що будь-які маніпуляційні технології принижують тих, до кого їх застосовують. Слід очікувати, що встановлення гендерного балансу в розподілі владних повноважень у родині здійснюватиметься як завдяки зростанню професійного статусу жінки (і, відповідно, рівня її доходів та економічної незалежності), так і мірою збільшення вагомості у суспільній свідомості “жіночих” цінностей — турботи про дітей, підтримки та любові щодо членів родини з їхнього боку.

Для розгляду сучасних українських сімей більш слушним є методологічний підхід, за яким родина — це місце боротьби, де економічні інтереси кожного вступають у суперечність з інтересами інших членів родини. В родині присутні елементи економічного виробництва і відбувається перерозподіл матеріальних благ, розподіл (не завжди рівний і справедливий) домашніх обов'язків, часу на відпочинок і сон. Тим паче необхідні гендерні дослідження в цьому напрямі зараз, після довгих років мовчання. Судячи з досліджень сучасної української сім'ї, гроші, їх розподіл загалом не фігурують серед причин сімейних конфліктів і розлучень. Утім, питання про розподіл грошей між членами родини, а також з'ясування, на кого і скільки саме витрачається коштів, часто взагалі не включали в анкету для опитування населення.

Домогосподарська робота як причина суперечок між подружжям у сучасних дослідженнях є доволі ретельно вивченою. Однак доходи, зарплата і пов'язаний із ними перерозподіл матеріальних ресурсів між членами родини залишаються маловивченими, як і питання про те, хто вирішує, на що й у якій кількості слід витратити гроші або чи варто витратити зарплату чоловіка (дружини) на предмети розкоші для нього (неї) або ж на задоволення потреб родини. З цього приводу соціологічних і статистичних даних стосовно української реальності вкрай недостатньо, тоді як з'ясування таких речей є важливим для формування ефективної сімейної гендерної політики.

Фахівці окремих іноземних фірм, аналізуючи асортимент товарів, що користуються попитом у країнах колишнього Радянського Союзу, у тому числі в Україні, дійшли висновку, що серед дорогих та якісних товарів вели-

ким попитом користуються тільки автомашини (причому дуже дорогі), сигарети і спиртні напої вищої якості. Натомість меблі для домашньої оселі, дорогий жіночий одяг кращих європейських фірм купують набагато рідше.

Це свідчить про те, що чоловіки-бізнесмени, які заробляють великі гроші, витрачають їх насамперед на себе, на товари престижного чоловічого набору. Для жіночого призначення купують товари нижчої якості, а отже, дешевші, переважно з Туреччини або Китаю. Цей приклад свідчить, що в дуже заможних родинах насправді здійснюється перерозподіл багатства чоловіків, при цьому меншу частку його отримують жінки.

Іноді можна почути питання: “Чому так пропагують демократичний, егалітарний устрій сімейних відносин, чому не вітають патріархатну родину, адже її відрізняла велика стабільність?” Справді, кожна родина *автономна* у виборі своєї життєдіяльності та структури владних відносин. Сучасна сімейна гендерна політика визнає її автономність, однак має бути спрямовувана проти уніфікації й жорсткого закріплення “статевих ролей”, існуванням яких виправдовують безвідповідальність, сімейне насильство, агресивність та жорстокість.

Заслуга гендерного підходу — у виявленні того факту, що в практиці сімейного життя традиційну сімейну ідеологію: “хатня робота — справа не варта для справжнього чоловіка”, “гарна мати повинна усе віддавати дітям, і лише потім думати про себе”, “успішність виховання дітей більше залежить від матері, ніж від батька” — чоловіки часто використовують для виправдання свого домінування в родині та небажання виконувати рутинні домашні обов’язки, а жінки — для самовиправдання свого підлеглого становища і переважаності домашньою роботою з обслуговування членів родини. Крім того на рівні сімейних, міжособистісних стосунків роль сильного, стриманого у своїх емоціях супермена, “який ніколи не плаче”, нав’язана чоловікові патріархатною ідеологією, призводить до того, що він найчастіше не може знайти взаєморозуміння з навколишніми й виглядає черстою людиною, а іноді зрештою таким і стає. До того ж виконання ролі “стриманої” людини позбавляє чоловіка можливості “виговоритися”, розповісти кому-небудь про свої неприємності й тим самим зняти або зменшити емоційну напругу, що іноді призводить, як вважає медична наука, до серйозних серцево-судинних захворювань.

Усупереч поширеним поглядам про те, що одруженій жінці живеться легше, бо про неї піклується чоловік, соціологічні опитування показують, наскільки часто це не відповідає дійсності. За даними моніторингового опитування населення України (2003), здійснюваного ІС НАНУ, кожна четверта з опитаних жінок не задоволена своїм шлюбом, а серед чоловіків — кожен шостий. Більшість жінок, навіть задоволених шлюбом, відзначають труднощі сімейного життя, особливо наголошуючи свою завантаженість хатніми справами, що призводить до постійної втоми. Набагато частіше, ніж одружені чоловіки, одружені жінки страждають на психічні комплекси й нерідко перебувають на грані психічного розладу, Безліч домашніх справ, а потім і поява дітей часто змушують жінку відмовитися від професійного покликання й кар’єри. Для домогосподарок єдиною долею стає невдячна праця з обслуговування родини, дуже потрібна для її близьких і суспільно необ-

хідна, однак не оплачувана і така, що не заживає поваги з боку суспільства, а отже, її не приносить жінці суспільного визнання.

Сучасні гендерні контракти

Останніми роками засобами масової інформації посилено тиражують два образи жінки, що відсилають до її біологічної природи. Перший тісно пов'язаний із жіночою сексуальністю. Це образ жінки-красуні, сексуально привабливої молодшої істоти, не обтяженої ані волею, ані розумом, ані якимсь устремлінням, крім любовних почуттів до чоловіка, що становить сенс її життя.

Другий — образ жінки-господарки, Березині, матері. Експлуатуючи його, маніпулюючи ним у реальному житті, дуже зручно першою чергою звільняти жінок і відмовляти їм у кар'єрному просуванні, мотивуючи ці вчинки тим, що головним для них є сім'я, а не робота. Характерно, що ці два стереотипні образи жінок пропагують жінку на утриманні, цілком забезпечувану чоловіком — чоловіком або коханцем. Упровадження цих стереотипів не така безпечна річ, як може видатися на перший погляд. Реально це дезорієнтує жінок, особливо молодих, щодо побудови життєвої стратегії власної долі. По-перше, у суспільстві, де тільки 3–7% населення вважають себе дуже забезпеченими людьми, жінкам, що обрали такий шлях, “не вистачить на всіх” багатих чоловіків та “спонсорів”. По-друге, аж ніяк не всі багаті прагнуть задовольняти потреби передусім саме жінок.

Відносини між статями, окрім законодавчого закріплення (Стаття 24 Конституції України, Сімейний кодекс України), оформлюються у вигляді сталих практик розподілу гендерних ролей і нормативних презентацій сексуальності, які називають гендерними контрактами. Такі контракти є правилами взаємодії, сукупністю прав та обов'язків, що визначають поділ праці за ознакою статі в родині й у професійних сферах, а також взаємні зобов'язання щодо виконання цих, не завжди артикульованих, правил.

В Україні основним гендерним контрактом є *контракт “працюючої матері”*, що склався за радянських часів у 1930-ті роки. Так, радянська жінка працювала повний робочий день, виховувала дітей, частково поділяючи виховання з державними установами (дитсадок, школа з “групою подовженого дня”) і родичами (рідше — із найманими працівниками) й цілком відповідала за організацію сімейного побуту.

У цьому гендерному контракті вочевидь збережені одні традиції (цінності материнства, хатня робота як жіночі обов'язки) і зруйновані інші (що виявляються, наприклад, у цілковитій економічній незалежності жінки від чоловіка). Упродовж усього радянського періоду історії домінував цей різновид гендерного контракту. Однак крім нього функціонували ще два, менш поширені різновиди. Один із них — *“повсякденний”* народжувався із практики реального життя, для його функціонування жінка, яка працює, розбудовувала неформальні соціальні мережі спілкування, розширювала коло знайомих для компенсування постійного дефіциту товарів та послуг; до цього належать і практики “неповної родини” як результату розлучень, і позаплубне материнство. Інший контракт — *“нелегітимний”* — існував поза

офіційною сферою, і за те, що до нього вдавалися, іноді передбачалося навіть карне покарання (жінка-утриманка, яка не працює, проституція, а також, так зване, “дармоїдство”).

Слід наголосити важливий наслідок практики існування офіційного контракту “працююча мати” і його “повсякденного” варіанта — формування особливого, властивого цьому часові й цим умовам існування типу жінки. Для організації комфорту й благополуччя своїх близьких за радянських умов дефіциту товарів і послуг був потрібний творчий, організаторський та комунікаційний досвід і компетентність у різних царинах життя. Уміння зорганізувати повсякденне життя (знайти продукти харчування та нормальний одяг; влаштувати дитину в “хороший” дитячий садок, а літніх родичів — до хорошого лікаря; “записатися” у чергу за меблями й чекати роками; влаштовувати прийом гостей і приготувати стіл на високому кулінарному рівні; сезонне консервування фруктів і овочів, а про роботу на присадибній ділянці годі й говорити — все це було важливим підтвердженням соціальної компетентності жінки-господарки. Такі складні умови існування робили її (і роблять зараз) відповідальною, сильною і здатною до керування іншими, що перебувають у залежності від її турботи. Такі якості були потрібні від жінки усіх соціальних груп населення.

З кінця 1980-х років гендерні контракти відповідно до нових реалій життя набувають нового ідеологічного наповнення, легалізуючи й міфологізуючи раніше нелегітимні практики непрацюючої жінки, що перебуває на утриманні в чоловіка. Однак *контракт “працююча мати” залишається головним і найпоширенішим*, тому що в цей період соціально-економічні умови життя різко погіршуються, внаслідок чого жінкам доводиться зберігати свою високу професійну активність.

Соціальне розшарування населення на “багату” меншість і “бідну” більшість, що надто швидко відбулося, а також існування у повсякденній свідомості уявлення, що в багатій родині жінка не повинна працювати і що її повинен забезпечувати “справжній” чоловік, призвело до певної переструктуризації гендерних контрактів.

Сьогодні в українській реальності чітко простежується існування чотирьох типів гендерних контрактів. 1. *Працююча мати* — контракт включає материнство, але заробіток жінки є життєво необхідним для всієї родини. 2. *Кар’єрно орієнтована жінка* — контракт несуперечливо поєднує роль матері й відповідальної за домогосподарство із роллю орієнтованого на професіональне зростання спеціаліста (включно з безкоштовною допомогою родичів і платною допомогою найманих працівників). 3. *Домогосподарка* — контракт означає обслуговування членів родини, материнство й турботу в обмін на матеріальне забезпечення з боку чоловіка. Крім того його ядро містить сексуальну привабливість, яка у другій половині минулого століття перебувала у сфері тіньового, нелегітимного контракту. 4. *Спонсорський контракт* — означає обмін (продаж) зовнішньої привабливості й сексуальності на матеріальну підтримку з боку чоловіка. Цей раніше нелегітимний контракт набуває легітимності, хоча морально і не схвалюється. Для жіночої ідентичності тут не є значущими ані материнство, ані робота, виконується й акцентується тільки сексуальна роль.

Усі перелічені контракти, що виявляють сучасні напрями змін гендерних відносин, не є результатом якоїсь політики держави в цьому напрямі; вони — результат стихійної адаптації до нових соціально-економічних умов життя й вироблення різними соціальними групами різних стратегій пристосування. Так, у вищих майнових класах контракт дружина-домогосподарка (що культивує свою сексуальну привабливість і є орієнтованою на споживання) набрав найбільшого поширення. Загалом можна сказати, що гендерні контракти змінюються відповідно до нових умов життя.

Усупереч усім песимістичним прогнозам стосовно того, що інститут сім'ї себе вичерпав, практика життя української родини показує, що вона залишається одним із пріоритетів у житті українців. Ця національна особливість життя нашого народу ще не дістала відображення у пріоритетах наукових досліджень української науки. Дослідження інституту сім'ї та гендерних відносин у ній лишаються на периферії соціологічної науки. Цей факт почасти є наслідком радянської ідеологічної системи, за якої царина приватного життя декларувалася як менш значуща, ніж політика чи трудова діяльність.

Як кожен соціальний феномен, гендерні відносини в українській родині мають певні особливості, пов'язані з існуванням розбіжностей, конфліктів між *уявленнями* українців щодо бажаних моделей шлюбно-сімейних відносин та належних гендерних ролей (які можуть бути розцінені як традиційні, патріархатні) і *реально наявними типами устрою сімейного життя*, серед яких переважають гендерно-егалітарні.

Однак гендерні відносини у сімейному середовищі хоча й повільно, але розвиваються у демократичному напрямі, й цей факт є запорукою демократичного майбутнього України, тому що “все починається з родини”.

Література

Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. — К.: Б.в., 2002.

Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. — К.: Компанія Ваїте, 2007.

Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження [Електронний ресурс] / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. — К.: Держкомстат України, 2006. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Лавриненко Н. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Лавриненко Н. — К.: Віпол, 1999.

Лавріненко Н. Я сільська жінка: я все можу / Лавріненко Н. — К.: Б.в., 2007.

Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми // Сімейне законодавство України. — К.: Істина, 2007.

Сімейний кодекс України // Сімейне законодавство України. — К.: Істина, 2007.

Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році: Статистичний збірник. — К.: Б.в., 2008.

Соціальні індикатори рівня життя населення: Статистичний збірник. — К.: Б.в., 2008.

Сысенко В. Устойчивость брака / В. Сысенко. — М.: Б.в., 1981.

Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. — М.: АСТ, 2003.

Parsons T. The American Family: Its Relation to Personality and to the Social Structure / Parsons T. // Parsons T., Bales R. Family, Socialization and Interaction Process. — Glencoe, Ill.: Free Press, 1955. — P. 10–26.